

یادداشتی بر مقاله «سه نقطه‌ها» و «سفینه تبریز»

خواندن دو مقاله «سه نقطه‌ها» و «سفینه تبریز» در دفتر چهارم گرامی «نامه بهارستان» از سوی کنجکاوی نگارنده را به جستجوی شواهدی دیگر برای «نقطه شک» برانگیخت و از سوی تب نشانه‌شناسی علائم در «سفینه تبریز» را در جان وی افکند که اینک حاصل هر دو جستجو را یک جا عرضه می‌دارد:
کهن‌ترین شاهد شعری که «نقطه شک» را بیان داشته تا آنجا که جسته‌ام یکی از رباعی‌های شاعر و عارف قرن چهارم و پنجم ابوسعید ابوالخیر است:

هر چند ز کار خود خبر دار نه‌ایم   بیهوده تماشاگر بازار نه‌ایم
بر حاشیه کتاب چون نقطه شک   بی کار نه‌ایم اگر چه در کار نه‌ایم^۱

این شاهد گویای آن است که نقطه شک در حاشیه نسخه نهاده می‌شده است، به نحوی که کاملاً مجزا از حروف بوده و تأثیری در خواندن یا احتمالاً بد خواندن کلمات نداشته است: «بیکار نه‌ایم اگر چه در کار نه‌ایم» شاهد بعدی بیتی است برگرفته از قصیده شاعر قرن دهم محتشم کاشانی:

به میان حرف تو در صفحه دل کرده مقام   دگران جا به کران یافته چون نقطه شک^۲

این شاهد نیز حکایت از حاشیه‌نشینی نقطه شک دارد.

اما برای نقطه انتخاب شاهدهی دیگر از صائب تبریزی آن را تأیید می‌کند:

یک نقطه انتخاب نکرده است هیچکس   خال بیاض گردن او انتخاب ماست

* * *

در سفینه تبریز که استاد یگانه عبدالحسین حائری آن را به حق «کتابخانه‌ای بین الدفتین» نامیده و به روش دیرین خویش بادقت و موشکافی آن را شناسانده است، کاتب نسخه، ابوالمجد محمد بن صدرالدین ملک مسعود بن ملک مظفر تبریزی، علائمی را به کار برده است که معمولاً با مرکب قرمز رنگ و با همان قلم متن نگاشته شده و بعضاً هم با همان مرکب مشکی به نگارش درآمده‌اند. آغاز معرفی این علائم با «سه نقطه» اشاره‌ای است به فضل تقدم استاد ایرج افشار در این کار.

۱. علامت سه نقطه انتخاب (•••) در کنار بیت نخست اشعار. گاهی همراه سه نقطه انتخاب علامتی شبیه عدد دو فارسی دیده می‌شود (۲••) و گاهی این علامت به تنهایی در کنار بیت نخست اشعار مورد استفاده قرار گرفته است: (گ ۲۲۳ الف تا ۲۵۸ ب و نیز ۲۹۸ ب-۳۰۷ ب). گاهی سه نقطه‌ها در داخل متن نثرهای مسجع و بحر طویل نقش ویرگول، نقطه و حدفاصل را ایفای کنند (گ ۵۴ الف و ۸۷-۸۱ الف و ۱۱۵-۱۰۸ ب) و گاهی به عنوان فاصل بین ابیات و مصاریع (ص ۳۱-۳۰).

۲. علامتی شبیه عدد پنج فارسی (۵ یا ۵ یا ۵) به نشانه فاصله بین دو مطلب در یک متن یا دو مطلب در یک باب (گ ۳ الف تا ۲۰ الف). علامت این نقش در برخی مواضع کاملاً شکل گرد (O) پیدایمی کند: (گ ۲۱۱ الف - ۲۱۲ الف) و در برخی مواضع در داخل این حلقه کوچک نقطه‌ای نهاده است (•): (گ ۲۶۳ ب-۲۶۶ ب).
۳. علامتی دقیقاً شبیه ویرگول (،) با همان نقشی که امروزه ویرگول دارد یعنی مکث کوتاه (گ ۱۷ ب و ۴۲ ب) و نیز فاصل بین دو مصراع یک بیت (گ ۸۶ ب) و گاه دو بیت (۲۲۳ الف) و گاه به عنوان فاصل بین دو باب (گ ۱۱۵ الف و ب) دیده می‌شود. گاهی هم برای پر کردن یک سطر نیمه تمام در انتهای رساله به صورت مکرر (، ، ، ،) می‌آید (گ ۲۲۳ الف).

۱. سخنان منظوم ابوسعید ابوالخیر، تصحیح سعید نفیسی. تهران: کتابخانه سنایی، چاپ سوم، ۱۳۶۹، ص ۶۸، رباعی شماره ۴۶۵.
۲. دیوان محتشم کاشانی، به کوشش مهرعلی گرکانی. لیبی جلاله محمودی، چاپ دوم، ۱۳۶۳، ص ۲۰۵.

۴. خط قوسی کوچک شبیه ابروی معکوس (ب) داخل حروف کشیده ارقام ترتیبی عربی و برخی واژگان کلیدی متن به منظور سهولت جستجو در متن (گ) ۳۱۹ الف و ۳۲۰ ب و ۲۸-۲۰. علامت دیگری شبیه واژه تب بدون نقطه (ب) در بالای ارقام ترتیبی فارسی همین نقش را ایفا می‌کند.
۵. دو علامت شبیه نون کج (ج) و سه ویرگول در بالای دالی معکوس (کُ) در انتهای رسالات در دو طرف سطور انجامه به صورت یک در میان، به منظور اعلام اتمام رساله و تزین انتهای آن:

⤵—————⤵
⤵—————⤵

⤵—————⤵
⤵—————⤵

- (گ) ۲۸۴ الف و ۱۶ ب و ۱۰۲ الف). شاید نقش دیگر این علامت‌ها در دو طرف سطور انجامه جلوگیری از افزودن کلمات و عبارات به دست دیگران باشد.
- گاهی علامت (کُ) به تنهایی در دو طرف سطور پایانی دیده می‌شود و گاهی همین علامت در دو طرف عنوان برخی اشعار آمده است (گ) ۲۲۱ ب و ۲۲۲ الف).
۶. علامتی تقریباً شبیه مد (ـ) در بالای نخستین کلمات آیات و اوراد و ادعیه به منظور مشخص کردن آنها (گ) ۴۳ ب، ۴۴ الف، ۴۵ الف و ب، ۴۹ ب، ۵۰ الف و ب).
۷. علامتی شبیه نون واژگون که سه نقطه در درون دارد (ح) در فضای خالی بین دو کتاب یا رساله، به منظور ایجاد تمایز بین آنها.
۸. علامت سه دایره کوچک شبیه سه نقطه‌های انتخاب (ه) در دو طرف آیاتی که در یک رساله آمده است به منظور شاخص نمودن آنها (گ) ۲۰۱ الف).
۹. علامت سه ویرگول مثلث وار (ه) (به عنوان فاصل بین پاراگراف‌های یک رساله (گ) ۱۴۹ ب و ۱۵۰ الف) یا فاصل بین ابیات (گ) ۳۵۹ ب). همچنین گاهی این علامت در دو طرف سطور انجامه دیده می‌شود (گ) ۳۵۷ الف و ب).
۱۰. کاربرد سه علامت (ی)، (ز) و (ح) (به عنوان فاصل بین عبارات. در صفحه (گ) ۴۵ الف) جشنواره‌ای از علائم به نمایش گذاشته شده که توجه خاص کاتب را به زیبایی متن منعکس می‌کند.
۱۱. علائم تزینی و ذوقی در انتهای رسالات: (گ) ۲۶۱ الف) و (ه) (ه).
علائم به کار رفته در سفینه تبریز را می‌توان به اختصار به چند دسته تقسیم کرد:
الف - علائم مکث کوتاه و طولانی: (ی)، (ه).
ب - شاخص‌ها که خود به چند دسته تقسیم می‌شوند:
- شاخص عناوین اشعار: (کُ).
- شاخص آیات و ادعیه: (ه) و (ـ).
- شاخص ابیات: (ه).
- شاخص ارقام ترتیبی: فارسی (ب)، عربی (ب).
- شاخص کلمات کلیدی متن: (ب).
ج - علامت فاصل که خود به چند دسته تقسیم می‌شود:
- فاصل بین دو مصراع یا دو بیت یا دو عبارت: (ه)، (ی)، (ه)، (کُ)، (ح).
- فاصل بین دو پاراگراف یا دو مطلب در یک متن: (ه)، (ی)، (ه) و (ه).
- فاصل بین دو رساله یا کتاب: (ح).
د - علامت انتخاب: (ه)، (ه)، (ه).
و - علائم ذوقی و تزینی در پایان رساله: (ه) و (ه).

احسان الله شکر اللهی طالقانی